

11-12. Yüzyıl Gence Şehri ve H. Araslı'nın Eseri Üzerine Tarihsel İnceleme (Tarihsel Gerçekler-Sanatsal Hakikatler)

Exploring The Manifestation of Ganja's History in the 11th-12th Centuries Through the Literary Work of H. Arasli and Historical Sources

Öz

Makalede Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip olan Gence şehrinin tarihi incelenmektedir. Gence'nin 11-12. yüzyıllardaki sosyal, bilimsel ve edebi ortamı, bilim adamı Hamid Araslı'nın eseri ve tarihi kaynaklar esas alınarak karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. H. Araslı'nın incelenen, büyük mütefekkir Nizami Gencevi'nin hayatına ve yaratıcılığına adanmış eseri, yazarın sanatsal düşüncesinin yanı sıra tarihsel gerçeklere dayanarak yazılmıştır. Aynı zamanda H. Araslı'nın eserinde Gence tarihiyle ilgili bahs ettiği olayların tarihdeki gerçekleri de kaynaklara başvurularak verilmektedir.

Kitapta H.Araslı'nın Gence hakkında - şehrin bilimsel, edebi, sosyal ortamı vb. kayıtlarının tarihi gerçeklere uygun olması bize Nizami Gencevi dönemindeki gerçek Gence'yi tanıtır. Ve bu tanışıklık, Gence gibi her alanda canlanma ve gelişmenin görüldüğü bir şehirde Nizami gibi bir dehanın yaşadığının ve yarattığının yadsınamaz bir teyidini bir kez daha yansıtır.

Makalede aynı zamanda Hamid Araslı'nın genc yaşlarında Gence'de bilim eğitimi aldığı alimlere, onlardan öğrendiği bilime ve tüm bunların H.Araslı'nın hayatına etkisine değinilerek 20. yüzyılın başında Gence'nin bilimsel ve kültürel ortamının önemi, zenginliği de vurgulanmıştır. Buradaki eğitim kurumlarının üstünlüğü ve aydınlarının derin düşünce ve zekası, Hamid Araslı'nın ve gelecekte birçok önemli şahsiyetin gelişmesinin koşullarını yarattı.

Tarihsel olarak büyük şahsiyetlerin anavatanı olan Gence, hangi dönemde olursa olsun Azerbaycan tarihindeki önemi, edebi ve kültürel ortamının coşkusu ve sıcaklığı nedeniyle seçilmiştir. Gence toprağıyla bağlantılı önde gelen sanatçı ve şairler, yarattıkları örneklerle her zaman ön plana çıkmışlardır. Ve bu nedenle tarihteki önemli yerinin yanı sıra edebiyatta da sayısız eserin ana konusu olmuştur.

Tarih ile edebiyatı birleştiren bu çalışma, milletin milli ve manevi değerlerinin ayrılmaz bağlarla tarihine, edebiyatına, sanatına ve kültürüne yansıdığını söylememize olanak sağlar.

Anahtar Kelimeler: Gence, Hamid Araslı, Nizami Gencevi, tarih, eser, edebi ortam

Tarana VERDİYEVA¹

Azerbaijan National Academy of Sciences Ganja Branch, Azerbaijan, Ganja

Geliş Tarihi/Received 13.03.2024
Kabul Tarihi/Accepted 12.06.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 17.09.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

E-mail: tarana.verdiyeva.83@gmail.com

Cite this article: Verdiyeva, T., (2024).

Exploring The Manifestation of Ganja's History in the 11th-12th Centuries Through the Literary Work of H. Arasli and Historical Sources. *A Journal of Iranology Studies*, 21, 9-14.

Atıf: Verdiyeva, T., (2024). 11-12. Yüzyıl Gence Şehri ve H. Araslı'nın Eseri Üzerine Tarihsel İnceleme (Tarihsel Gerçekler-Sanatsal Hakikatler). *Doğu Esintileri*, 21, 9-14.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

ABSTRACT

The article examines the history of the city of Ganja, which occupies an important place in the history of Azerbaijan. Based on the works of the scientist Hamid Arasly and historical sources, the social, scientific and literary environment of Ganja in the 11th-12th centuries was comparatively examined. The considered work of H. Arasly, dedicated to the life and work of the great thinker Nizami Ganjavi, is written on the basis of historical facts, as well as the artistic thought of the author. At the same time, the historical facts of the events mentioned by H. Arasly in his work on the history of Ganja are also given with reference to sources.

In the book, H. Arasly writes about Ganja - the scientific, literary, social environment of the city, etc. - correspond to historical facts, introducing us to the real Ganja of the Nizami period. And this acquaintance once again reflects the indisputable confirmation that such a genius as Nizami lived and worked in a city like Ganja, where revival and development were observed in all areas.

The article also highlights the importance of Ganja's scientific environment in the early 20th century, touching on the scientists from whom Hamid Arasly received his scientific education in Ganja in his youth, the science he adopted from them, and the impact of all this on H. Arasly's life.

Ganja, historically the birthplace of great figures, was chosen due to its importance in the history of Azerbaijan, regardless of period, and the enthusiasm and warmth of its literary and cultural environment. And for this reason, in addition to its important place in history, it has also become the main subject of countless works in literature.

Keywords: H.Arasly, Ganja, Nizami Ganjavi, history, work, literary environment

GİRİŞ

Her milletin evrim sürecini yansıtan faktörlerin olduğu açıktır. Bunlardan biri de edebiyatın günümüze kadar geçirdiği tarihsel aşamalar ve bu aşamalarda dönemin edebi-kültürel, sosyo-politik durumunu eserlerine yansıtan şair ve yazarların yaratıcılıklarıdır. Yaratıcılık yapan her şair ve yazar, çağın gereklerine uygun konuları seçerek edebi örnekler oluşturmuş ve edebiyatımızı zenginleştirmiştir.

Azerbaycan'ın şanlı tarihini ve büyük geçmişini hatırlatan Gence, eski çağlardan beri şairlerin vatanı olarak anılmıştır. Abulula Gencevisi, Mahsatisi, Nizami Gencevisi ile tüm dünyaya ses getiren antik Gence'deki edebiyat ortamı her zaman bereketli ve zengin olmuştur. Büyük düşünürlerin oluşturduğu edebiyat ekolü her dönemde yeni yeteneklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nizami'nin anavatanı Gence'de Azerbaycan edebiyat tarihinde özel bir yere sahip olan şairler, Gence şehrinin edebiyat ortamının zenginleşmesi, şöhretinin ve sesinin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Gence'nin antikliği ve halkımızın gönlündeki yerinin yanı sıra şehrin simgeleri Göygöl, Kepez ve Çınar, kökleri bu topraklara bağlı her şairin paletinde eşsiz tablolar, manzaralar ve unutulmaz detaylarla yaratılmıştır. Gence'nin eserlerde edebi bir imge olarak yer alması onun şanlı tarihinden, Gence halkının vatan sevgisinden, milli ve manevi değerlere bağlılığından ve mücadele ruhundan da kaynaklanmaktadır.

Halkın milli ve manevi değerleri, o milletin en değerli zenginliği, kökeninin, soyunun ve ilerlemesinin göstergesidir. Bir insan ait olduğu halkın değerlerine saygı duyuyor, koruyor ve yaşatmaya çalışıyorsa, ziyalıdır. Azerbaycan halkının da milli değerlerine sahip çıkan, onların yabancılaştırılmasına veya silinmesine karşı daima mücadele eden, edebiyatını zenginleştiren değerli aydınları vardı. Bu aydınlardan biri de Azerbaycan edebiyatına ve kültürüne büyük katkıları olan, aynı zamanda eserlerinde Gence'nin tarihine, edebi ve kültürel ortamına yer veren Hamid Arasly'dır.

Hamid Arasly'nın Hayatında Gencenin Önemi

1909 yılında Azerbaycan'ın kadim tarihsel şehri Gence'de doğan Hamid Arasly, ilk eğitimini Gence'de Şah Abbas Camii'nin içerisinde faaliyet gösteren medresede aldı. Beş yıl boyunca medresede aldığı eğitimin önemini hayatı boyunca unutmamış, bunu ailesi ve arkadaşlarıyla sohbeti zamanı sık sık dile getirmiştir. Genellikle medrese eğitiminin geniş bir dünya görüşü oluşturması açısından dar bir çerçeveye sahip olduğu söylenir. Ancak Hamid Arasly'nın anıları bu düşünceleri altüst eder. Okudukça Hamid Arasly'nın akademik derecesinin temelini medrese eğitiminin oluşturduğu sonucuna varıyoruz. Nuşaba Arasly babasını anarken şunları yazıyor: "...babam medresede hocalarından büyük bir saygı, hürmet ve minnetle bahsedirdi. Ona sadece Arapça ve Fars dillerini değil, insanlığı ve bütün Doğu edebiyatını öğrettiklerini söylerdi" (Arasly, 2019, s.62-63).

Nuşaba Araslı'nın anı notlarından aldığımız bu fikirlerin benzerlerini akademisyen Rafael Huseynov'un yazısında da bulduk. Bilim adamı bu düşünceleri bizzat Hamid hocadan duyduğunu belirtiyor ve şöyle yazıyor: "... bir keresinde bana şunu itiraf etti: eğer daha küçükken medresede Farsça, Arapça, eski edebiyat, Arap alfabesinin bir takım hat türlerini, İslam'ın temellerini ve "Kur'an"ı mükemmel bir şekilde öğrenmeseydim, klasik edebiyatımızın büyüklüğüne nüfuz edemezdim" (Hüseynov, 2011, s.7). Akademisyen Bekir Nabiyev'in de Hamid Araslı'nın fikirlerine aşına olduğu anlaşılıyor: "...daha sonraki bilimsel başarılarının temelinde medresede aldığı eğitim vardı" (Nəbiyev, 2019, s.68).

Hamid Araslı, medresenin ardından eğitimine 11 yaşındayken Gence Darülmüəllimi Seminarisinde* devam etti. Prof. Halil Yusifli'nin notlarına göre genç Araslı, Gence'nin seçkin eğitimcisi ve edebiyatçısı Mirza Muhammed Ahundzadeden ders almıştır (Yusifli, 2009, s.5).

Hamid Araslı'nın babası Hacı Muhammedtaghi Araszade'nin, devrinin yüksek tahsilli ilim ve din adamlarından olduğu, annesinin ise eğitilmiş bir kadın olduğu, hatta Hamid Araslı'nın halk edebiyatına olan sevgisinde büyük rolü olduğu bilinmektedir. Profesör Nushaba Araslı şöyle yazıyor: "*Babam annesinden duyduğu bayatları* sık sık hatırlıyor ve onlardan şefkatle bahsedirdi*" (Araslı, 2019, s.62). Böyle bir ailede doğan seçkin bir aydın, kendi deyimiyle "*bilim adamlarından ve uzmanlardan*" ders almış, alanında gerçek bir profesyonel olarak büyümüştür. Hamid Araslı'nın hayatına ilişkin bu fikirler aynı zamanda 20. yüzyılın başında Eski Gence'nin bilimsel ve kültürel ortamının zenginliğinin de bir göstergesidir. Buradaki eğitim kurumlarının üstünlüğü ve aydınlarının derin düşünce ve zekası, Hamid Araslı'nın ve gelecekte birçok önemli şahsiyetin gelişmesinin koşullarını yarattı.

Hamid Araslı'nın Faaliyeti

Hamid Araslı'nın faaliyetinin sıcak ve önemli bir kısmı korkunç baskı dönemine denk geldi (Səfiyeva, 2018, s.18). Ancak buna rağmen, milli-kültürel mirasımızın araştırılması ve tanıtılmasının doğru istikamette kısıtlandığı, bu işle meşgul olan aydınlarımızın düşman zulmüne maruz kaldığı dönemin dehşeti, vatansever bilim adamını hayal kırıklığına uğratmış olsa da, asla korkutmadı. Zamanın haksızlıklarına karşı çalışmaları ve kalemiyle var gücüyle mücadele etti. Özellikle Türklüğümüzün kitabı olan Kitabi-Dede Korkut destanını araştırıp yayınladığı ve edebiyat tarihine önemli şairlerimizin adını yazdırdığı için zulme uğramış, ancak iradesini değiştirmemiştir. Bu konuda Nuşaba Araslı anılarında "*Güçlü bir iradeye sahipti. Kendisine yönelik saldırılara son derece kararlılıkla karşı koyuyordu*" diye belirtiyor (Araslı, 2019, s.64).

Hamid Araslı aynı zamanda dahi şair ve düşünür Nizami Gencevi'nin de başlıca araştırmacılarından biriydi. Bilim adamı, Nizami Gencevi'nin hayatını ve yaratıcılığını araştırma çalışmalarında, tüm faaliyetlerinde üzerinde durduğu milliyet ve Türklük meselesinin tanıtımına sadık kalmıştır. Dahi şairin hayatını ve edebi mirasını araştırırken onun Gence'de gerçek bir Azerbaycan Türkü ailesinde doğduğunu, eserlerini Türklük esasına göre yazdığını açık ve inkar edilemez gerçeklerle teyit etmeye çalışmış ve bunu başarmıştır.

Hamid Araslı'nın Şairin Hayatı Povesti (Uzun Hikâye)

Hamid Araslı'nın "*Şairin Hayatı*" povesti (uzun hikâye) Nizami Gencevi hakkında yazılmış ilk destansı eserdir. Eser 1940 yılında yazılmıştır. Nizami'nin biyografisi, dönemi, edebi ortamı ve yaratıcılığı hakkında geniş okur kitlesinin bilgi eksikliği, bilim insanının böylesine okunabilir bir eser yazmasına neden olmuştur. Hikâyede sanatın yanı sıra tarihsellik de yansıtılmıştır. Ayrıca ilgili bir araştırmada "*eserin, yazarın sanatsal hayal gücü yanı sıra, Nizami'nin eserlerinin içeriği ve bu eserlerden elde edilen tarihi gerçeklerin dikkate alınarak yazıldığı*"nı da okuduk (Muhtarov, 2021, s.109).

Gerçekten Hamid Araslı dahi şairin vatani olan kadim Gence'yi anlatan kısmı yazarken daha çok tarih odaklı olmuş ve Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu üzerinde bulunması, birçok bilim adamı ve uzmanın anavatanı olmasından dolayı her zaman ilgi odağı haline gelen şehrin Nizami Gencevi dönemini yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda şairin gerçek bir Genceli olduğuna da işaret etmiş ve böylece "*Nizami Kumdandır*"* söylentisini bir kez daha reddetmiştir.

Eserde Hamid Araslı, Gence'nin edebi ve ilmi ortamını yansıtırken Mahsati Gencevi, Abul-ula Gencevi, Givami Muterrizi

*Azerbaycan'da öğretmen yetiştiren ilk seminer (ortaöğretim okulu) (1914). Bu okulda Azerbaycanlıların yanı sıra Taşkent ve Semerkantlı Özbek gençleri de eğitim gördü. Seminer'de Azerbaycan'ın önde gelen bilim adamları Yusif Mammadaliyev, Mikayil Rzaguluzade, Ahmed Javad ders vermiş, Hamid Araslı'nın yanı sıra çok sayıda aydın da bu eğitim kurumundan mezun olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. https://az.wikipedia.org/wiki/G%C9%99nc%C9%99_M%C3%BC%C9%99liml%C9%99r_Seminarıyas%C4%B1

*Azerbaycan lirik halk şiir türü. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://az.wikipedia.org/wiki/Bayat%C4%B1>

*14. yüzyıldan beri Nizami Gencevi'nin İran'ın Kum vilayeti Taftiş bölgesinin Ta köyünden olduğu yönünde söylentiler var. Bu asılsız iddia, kimliği bilinmeyen bir sahtekarın, büyük şairin İskendername eserine kurgusal bir mısra eklemesinden kaynaklanmıştır. Ancak dahi şair, «Hamsa»da memleketi Gence'nin adını birden çok kez anmış, kendisinin ve eserlerinin Gence'ye ait olduğunu belirtmiştir. Örn: نهان مرا / اشکارا برند ز گنجه است اگر تا بخارا برند (Fikrimi çalışıyorlar, gönülüm emindir, Buhara'ya giderse de, o, Gencendir). Ayrıntılı bilgi için bk. Xəlil Yusifli. Nizaminin lirikası. Bakı, Elm və təhsil, 2022, 408 səh., s.288-312

Gencevi gibi XI-XII yüzyıllarda Azerbaycan edebiyatında ekol oluşturan Gencevi mahlaslı söz ustalarının isimlerinden söz ediyor. Kentte medrese, okul ve kütüphanelerin varlığını belirtiyor ve burada yetenekli hattatların bulunduğunu yazıyor. Önde gelen bilim adamı, Gence aydınlarının edebiyat ve bilime olan ilgisini yazarken, Şirvan şairlerinin yanı sıra İranlı tanınmış şairlerin eserlerini de okuduklarını, Orta Asyalı bilim adamlarının mirasını yakından tanıdıklarını söylüyor. Arap, Fars, Yunan, Hint şair, yazar ve bilim adamlarının eserlerini okuduklarını, tarih, coğrafya ve özellikle seyahatnamelerle ilgilendiklerini belirtiyor. Bazı kaynaklara göre bu eserleri yazan yabancı alimler arasında Nizami döneminde Gence'de yaşayan veya oraya seyahat için gelenlerin de bulunduğunu düşünüyoruz. Bununla ilgili Azerbaycanlı ünlü oryantalisti Rüstem Aliyev "Nizami" kitabında şöyle yazıyor: "*Şairin (Nizaminin) eserlerinden İncil'e ve Hıristiyan edebiyatına aşina olduğu anlaşılıyor. Görünüşe göre bu bilgiyi edinirken Gürcü, Yahudi ve Yunan kökenli ve her zaman Gence'de yaşayan birçok Hıristiyan alimden yardım almıştı. Sonuçta Gence eski çağlardan beri uluslararası bir şehir olarak şöhret bulmuştur*" (Əliyev, 1991, s.35).

Yazar, eserde Gence edebiyat ortamının temsilcilerinden de bahsetmektedir. "*Şairler sözlü halk edebiyatından ve halk zekasından güç almışlar ve Farsça da olsa klasik geleneklerden farklı eserler yaratmışlardır. Farsça yazan şairlerin konuları, anadilde yazılan halk destanlarında da yankı bulmuştur*" (Araslı, 1967, s.11). Araslı, Gence'de yazan ve yaratan şairlerden bahsederken aslında onları Nizami Gencevi'nin şahsında özetlemiştir. Böylece dahi şairin memleketiyle olan bağı, Farsça yazmasına rağmen düşünce ve fikirlerinin Azerbaycan geleneklerine uygun olduğunu her zaman kanıtlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda o, "Nizami'nin halk sözleri, halk ifadeleri ve atasözleri", "Nizami ve Azerbaycan halk edebiyatı", "Nizami'nin eserinde yer alan Azerbaycan halk destanı "Dede Korkut" motifleri" (Yusifli, 2019, s.75) bilimsel eserlerini yazmıştır.

Hamid Araslı, "Şairin Hayatı" adlı eserinde o dönemde Gence'de yaşanan tarihi olaylara da değindi. Eserde bu özellik dikkat çeken konulardan biridir. Yazar, kitapda "Dağın Gazabı" 1139 yılında Gence'de meydana gelen korkunç depremi ve bu doğal afetin ardından Gürcülerin halkı yağmalamasını ve şehir kapısının götürülmesini anlatıyor. Tarihi kaynaklarda bununla ilgili okuyoruz: Gence depreminden sonra şehrin dağınıklığından ve zayıflığından yararlanan Gürcü hükümdarı İvane, Gence'yi ve gencelileri soymaktan çekinmiyor, halk dış müdahaleden oldukça büyük zarar görüyor. XIII yüzyılda yaşamış Genceli Kirakos adlı tarihçi bu sarsıtıcı olayla ilgili "Tarih" eserinde şöyle yazıyor: "*Şehir ahalisi onları (Hunlar) coşkuyla karşıladı, çünkü Gürcü birlikleri onlara baskı yapıyor ve ülkeyi yağmalıyor, insanları esir alıyor ve sığırları götürüyorlardı... Gürcü hükümdarı İvane, Azerbaycan'ı yağmalayıp Hunları yenmek istese de bu gerçekleşmedi. O gün hıristiyan ordusu yenilmiş, Allah onlardan yüz çevirmişti*" (Əliyev, 2007, s.179). Bu arada, bu şiddetli deprem sonucunda Kepez Dağı'nın düşerek Ağsu Nehri'ni kestğini ve bunun sonucunda Göygöl'ün oluştuğunu da belirtelim.

Tarihi kaynaklara yansıyan bu ve H. Araslı'nın bahsettiği birçok diğer olaylar gibi yazarın şehrin deprem öncesi ihtişamına, bilimsel-kültürel, edebi ortamının zenginliğine, zanaatkarlığın gelişimine ilişkin notları da hakikate uygundur. H. Araslı eserinde Gence'nin kültürü ve ticaretiyle ünlü bir şehir olduğundan bahseder: "*Dünyanın en uzak şehirlerinden kervanlar buraya geliyor, Gence'de üretilen mallar birçok ülkeye gönderiliyordu*" (Araslı, 1967, s.5). Eserdeki bu edebi hakikat tarihsel bir gerçeklik olarak yansımaları şöyle bulmaktadır: "Berde'nin başkent statüsünü kaybettiği dönemden (944) yani 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerini Arran eyaletinin merkezi haline gelen Gence almıştır. Şehri çevreleyen ortalama iki metre kalınlığa sahip iki sıra kale duvarı, büyük zanaatların ve gelişen ticaretin merkezi olarak önemi her geçen gün artan Gence'nin hızlı gelişimini doğrulamaktadır" ("Gəncə", 2019).

Yazarın kalemi, o dönemde Gence'nin güzelliğini anlatırken ruhunun bu ülkeye bağlı olduğu, memleketinden bahsettiğini hissettiriyor. "*Gence, ihtişamıyla Doğu'nun ünlü şehirlerinden farklı değildi. Birbirinden güzel bahçelerle çevrili bu şehirde herkes evinin etrafına ağaç dikmiş ve uzaktan bakıldığında şehir yemyeşil bir ormana benziyordu. Özellikle gökleri ziyaret eden ve birçok tarihi olaya tanıklık eden çınar ağaçları ona ayrı bir güzellik katmıştır*" (Araslı, 1967, s.5). Hamid Araslı, kenti güzelleştiren yeşilliklerden bahsederken, Gence'nin simgesi haline gelen ve kökleri kadim şehrin toprağına bağlı ulu çınar ağaçlarından bahsetmeyi de unutmamıştır.

Şöyle ki, Gence'nin tarihini içeren kaynaklarda bu notları buluyoruz: Orta Çağ'ın başlarında kurulan Şeddadi* devletindeki iyi gelişmiş feodal ilişkiler sayesinde devletin başkenti Gence, Kafkasya'nın önemli bir ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Burada muhteşem saraylar, güzel camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar ve dönemin diğer güzel kültürel eserleri inşa edilmiştir (Bünyadov, 2007, c.I, 295). Gence 12. yüzyılda Ortadoğu'nun en görkemli şehirlerinden biri haline geldi. Hatta bu denli büyüklük ve şöhrete sahip olan, ekonomik, sosyal ve kültürel hayat seviyesinin yüksek olduğu Gence, bilim adamları ve seyyahlar tarafından "Arran'ın anası" (İbn əl Əsir, 1959, s.171) olarak adlandırılmıştır.

Hamid Araslı, eserin sonlarına doğru Nizami Gencevi'nin ölümüyle ilgili yazdığı "Elveda" başlığında Gence tarihinin bir başka anına da değinmiştir. Şöyle ki, yazar Önce Moğol ordularının işgalini, ardından Harezmsah Muhammed'in oğlu

* Şeddadilər dövləti (971-1088). Başkenti Gence, dini islam. Ayrıntılı bilgi için bk. https://www.azerbaijans.com/content_374_az.html

Celeleddin döneminde Gence'de hükm süren adaletsizliğe karşı büyük bir isyanın yükselişini anlatır. Yazarın buraya kadar kısaca bahsettiği olaylar tarihle tamamen tutarlıdır. Nitekim 1221 yılında Moğollar Gence şehrine doğru yürüdüler. Tarihi kaynakta "güçlü kale duvarları arasında kendilerini savunan Gencililerin vergi ödeyerek şehrin yok olmasını engelledikleri" (İsmayılov, 1994, s.22) belirtilmektedir. H. Araslı'nın eserinde bahsettiği ayaklanmaya kadar Gence, yabancılar tarafından defalarca basılmıştır. Gürcülerin 1225 yılındaki bir sonraki saldırısında şehirdeki askerlerle birlikte düşmana karşı kahramanca savaşan Gencililer, yabancıları buradan çıkarmayı başardılar. Söz konusu isyan 1231 yılında Bender**'in önderliğinde esnaf ve köylüler tarafından Sultan Celeleddin ve memurlarına karşı başlamıştır. Gence isyancıları kanlarının son damlasına kadar savaştı ama mağlup oldular. İsyanın lideri Bandar vahşice idam edildi. Gence tarihiyle ilgili hem Araslı'nın eserinden hem de tarihi kaynaklardan incelediğimiz daha sonraki olaylar, antik kentin tarih boyunca yabancılar tarafından akınlara maruz kaldığını kanıtıyor.

Yaşadığı doğal afet ve defalarca savaş alanına dönmesi nedeniyle kadim ve kahraman şehir Gence, tarih boyunca beş kez yerinden edilmiştir. Günümüzde mevcut olan son Gence, H. Araslı'nın eserinde de belirtildiği gibi 17. yüzyılda I Şah Abbas tarafından yaptırılmıştır (Araslı, 1967, s.184). Tarihi kaynakta şöyle okuyoruz: "10 Mayıs 1616'da, Şah Abbas'ın sık sık ava çıktığında gözlemlediği ve seçtiği yerde, ünlü mimar Bahaeddin Muhammed'in projesine göre yeni Gence şehri inşa edildi" (İsmayılov, 1994, s.29). Daha sonra Gence'nin el sanatlarının zenginliği ve şehrin coğrafi konumu onun hızla gelişmesine yol açmıştır. Araslı, "Gence'nin yeni meskeninde büyüüp geliştiğini, beyliklerin ve hanlıkların merkezi haline geldiğini" yazıyor. Tarihi kaynakta şunu okuyoruz: "Gence, üç yönde – Gence-Tiflis, Gence-Şamahı, Niyazabad-Astrahan, Gence-Tebriz yönünde geçen ticaret-kervan yolu üzerinde bulunması nedeniyle uluslararası ticarete önemli bir rol oynadı" (İsmayılov, 1994, s.31).

Sonuç

Böylece Gence şehrinin tarihin farklı dönemlerinde pek çok sosyo-politik zikzak yaşadığı açıkça görülmektedir. Ancak bu karmaşık ve çelişkili sosyo-politik olaylara rağmen kültür, sanat ve edebiyat merkezi olma özelliğini her zaman korumuştur. Tarihsel olarak büyük şahsiyetlerin anavatanı olan Gence, hangi dönemde olursa olsun edebi ve kültürel ortamının coşkusu ve sıcaklığı nedeniyle seçilmiştir. Gence toprağıyla bağlantılı önde gelen sanatçı ve şairler, yarattıkları örneklerle her zaman ön plana çıkmışlardır. Bu nedenle binlerce eserin ana konusu olmuş, yerli ve yabancı bilim adamlarının, yazarların ve seyyahların eserlerinde adı geçmiştir. Bunlardan biri de Azerbaycan edebiyatının önde gelen edebiyat eleştirmenlerinden olan H. Araslı'nın eseridir.

Hamid Araslı, büyük mütefekkir Nizami Gencevi'nin hayatına ve yaratıcılığına adanmış kitabını Gence'nin anlatımıyla başlayarak okuyucunun dikkatini bir kez daha dahi şairin Genceden olmasına yöneltmiştir. Alimin Gence hakkında - şehrin bilimsel, edebi, sosyal ortamı, politik durumu vb. kayıtlarının tarihi gerçeklere uygun olması bize Nizami dönemi ve sonraki zaman kesimindeki gerçek Gence'yi tanıtır. Ve bu tanışıklık, Gence gibi her alanda canlanma ve gelişmenin görüldüğü bir şehirde Nizami gibi bir dehanın, seçkin bilim adamlarının yaşadığının ve yarattığının, askeri liderlerin, kahramanların yetişmesinin yadsınamaz bir teyidini bir kez daha yansıtıyor.

Tarih ile edebiyatı birleştiren bu çalışma, milletin milli ve manevi değerlerinin ayrılmaz bağlarla tarihine, edebiyatına, sanatına ve kültürüne yansıdığını söylememize olanak sağlar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

Araslı, H. (1967). *Şairin hayatı*. Gençlik Yayınları.

Araslı, N. (2019). Atamla bağlı xatirələrım. X.Yusifli (Ed.), *Akademik Hamid Araslı – 110* Kitabı içinde (62-68.ss.), Elm Yayınları.

Bünyadov, Z. (Ed.). *Azərbaycan tarixi: ali məktəblər üçün dərslik*. (2007). Cilt 1. Çıraç Yayınları.

Əliyərli, S. (Ed.). *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. (2007). Çıraç Yayınları.

*Gence'deki "Ahi" örgütünün liderlerinden biriydi. Tarihte onun önderlik ettiği isyan, isminden dolayı "Usta Bandar" isyanı olarak anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. https://az.wikipedia.org/wiki/Usta_B%C9%99nd%C9%99r

- Əliyev, R. (1991). *Nizami*. R. Əliyev. Yazıçı Yayınları
- Hüseynov, R. (2011). Sözü və millətə xidmətin Həmid Araslı örnəyi. *Risalə. Araşdırmalar toplusu*, № 7, 5-19.
- İbn Əl Əsir. (1959). *Əl Kamil Fi.T.Tarix*. M.Əfəndizadə (arabçadan çeviren), Z.Bünyadov (Ed.), Elm Yayınları.
- İsmayılov, M.Ə. (Ed.) (1994). *Gəncə (tarixi oçerk)*. Elm Yayınları.
- Muxtarov, Ə. (2021). *Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda*. Elm Yayınları.
- Nəbiyev, B. (2019). Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində Həmid Araslının xidməti. X.Yusifli (Ed.), *Akademik Həmid Araslı – 110 Kitabı* içinde (68-70.ss.), Elm Yayınları.
- Səfiyeva, V. (2018). Akademik Həmid Araslının folklorşünaslıq irsi. Elm və təhsil Yayınları.
- Yusifli, X. (2009). Akademik Həmid Araslı (100 illiyi münasibətilə). Elm Yayınları.
- Yusifli, X. (2019). Ustad Həmid Araslı. X.Yusifli (Ed.), *Akademik Həmid Araslı – 110 Kitabı* içinde (71-83.ss.), Elm Yayınları.
- Gəncə. (2019). Tarix.gov.az. (tarix portalı). <http://www.tarix.gov.az.gence.php>